

ALISHER NAVOIY IJODIDA SO'Z SEHRI VA TIL JOZIBASI

Saitova Barnoxon

ADU akademik litsey

ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada buyuk mutafakkir bobomiz Alisher Navoiy ijodi haqida, uning ijodida so'zning naqadar ahamiyatli, jozibali sanalganining sabablari va ahamiyati yoritib berilgan. Shuningdek, "Mahbub ul-qulub" asari orqali namunalar keltirib o'tildi.*

Kalit so'zlar: *she'riyat, adabiyot, nasr, janr, Mahbub ul-qulub, janr, til.*

Navoiy o'z asarlarida nutqning kishilar kundalik ehtiyojini qondiruvchi nodir vosita ekanligini qayd etdi. "Mahbub ul-qulub" asarida voizlar til odobi xususida fikr yuritsa, "Muhokamat ul lug'atayn" asarida o'zbek adabiy tilining boyligini e'tirof etdi. Nainki e'tirof etdi, balki tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta'kidladi. So'zning tarixiy-madaniy xizmati beqiyos, ammo til imkoniyatlari nutq jarayonidagina ochib beriladi. Agar nutq bo'lmas ekan, tilning, so'zning cheksiz imkoniyatlari ruyobga chiqib chiqmay qolaveradi. "Majolisun-nafois" da so'zning voizlari hayotida tutgan o'rni haqida ham shaxsiy mulohazalar bayon qilinadi. "Nazmul javohir" asarida esa so'z qudratli vosita ekanligi, insonga hayotiy zarurat sanalishi aytib o'tiladi. Tarixdan ma'lumki, Navoiyning o'zi ham mohir notiq bo'lgan va shirin kalomi, o'tkir tafakkuri bilan xalq qalbidan joy olgan va o'z asarlarida ham xaloyiqqa nafi tegadigan, el yuragidan joy oladigan shirin-zabon so'zlar so'zlashni, chiroyli va ravon nutq tuzish yo'llarini o'rganish lozimligi haqida mukammal fikrlar bayon etgan.

Navoiy tilni o'sib, rivojlanib boruvchi, jamiyatning ehtiyojiga muvofiqlashuvchi zarurat ekanligini anglab, tillar o'zaro aloqada bo'ladi, bir-biriga chatishadi deb hisoblaydi. Navoiy kishining nutq qobiliyatini tug'ma ekanligini ta'kidlaydi. Alisher Navoiyning nutq madaniyati masalalariga bag'ishlangan fikrlari yanada mukammalroq ifodalangan asari "Mahbub ul-qulub" dir. Chunki shoir bu asarida tilning ahamiyati, undan foydalanish, nutq so'zlovchi dilidagi fikrni to'g'ri aks ettirish lozimligi haqida fikrlar bayon qiladi. "Saodatbaxsh ruh zuloliga matla' ham til. Tilga iqtidorlig'-hakimi xiradmand, so'zga ixtiyorsiz-layni najand. Tilki fasih va dilynazir bo'lgay, xubroq bo'lgay agar ko'ngil bila bir bo'lgay" deb yozadi Navoiy. Ma'nosi: "Saodatbaxsh ruhning tiniqligi manba ham til, baxtsizliklar yulduzining boshlanishiga sabab ham til. Tilga kuchi yetadigan kishi aql podshosidir: so'zga ahamiyat bermaydigan kishi la'natlangan, pastdir. Til go'zal va dillarni o'vlantiruvchi bo'lishi bilan birga, so'zlovchining dilidagini aks ettirsa, yanada yaxshiroq bo'ladi". Navoiy til deganda nutqni ko'zda tutgan. Til, ya'ni so'z o'zining ko'p yaxshi fazilatlarini bilan nutq uchun material ekanligini, nutqning qo'polligi, maqsadga muvofiq bo'lmasligi so'zlovchiga zarur yetkazishini alohida ta'kidlab o'tadi.

Mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan soʻzlash odobi haqida, oʻylamasdan soʻzlamaslik lozimligi haqida: “Tildin azubat dilpisanddur va miynat sudmand. Chuchuk tilki achigʻliqqa evruldi, zarari oni boʻldi. Chuchuk soʻz sof koʻngullarga nushdir... Soʻzni koʻngulda pishqormaguncha tilga kelturma, harnakim koʻnglungda boʻlsa, tilga surma” deydi. Buning maʼnosi shundayki, tilning shirin, yoqimli va yumshoqligi foydadir. Chuchuk til achchiqqa aylansa tinglovchiga zarar yetkazadi. Qandni mast qiluvchi aroq qilsalar, harom boʻladi. Chuchuk soʻzni toza koʻngullar simiradi. Soʻzni koʻngulda pishitib olmaguncha soʻzlamagin, koʻnglingda boʻlgan har qanday fikrni ham ayta berma. Nutqdan maqsad fikr anglatishdir: “Ammo soʻzlar va saboqlardin murod maʼnodur”.

Nutq nazariyasi bilan jiddiy shugʻullangan shoir “Mahbub ul-qulub” asarining 24-bobini voizlik ilmiga bagʻishlaydi. Navoiyning oʻzi ham notiqlik sanʼatini oʻz davrida yuksak darajaga koʻtargan. “Tilga ixtiyorsiz-elga eʼtiborsiz” yoki “Maʼdani inson gavhari soʻz durur, gulshani odam samari soʻz durur” deb yozadi. Navoiy 24 bob “Nasihat ahli va voizlar zikriga” bagʻishlangan boʻlib, shoirning fikricha “voiz uldurki, majlisgʻa kirgan toʻlgʻay va toʻla kirgan holi boʻlgʻay”. “Mahbub ul-qulub” da “Ogʻziga kelganni demoq-nodonning ishi”, “Aytar soʻzni ayt, aytmas soʻzdan qayt”, “Chin soʻz-moʻtabar yaxshi soʻz-muxtasar” kabi hikmatli soʻzlar, maqollar anchagina. Navoiy ham shu mazmundagi baytlar yaratadi. Shoir nazarida soʻz oʻlikni tiriltirish kuchiga ega:

Ham soʻz ila elga oʻlimdin najot,

Ham soʻz ila topub oʻluk tan hayot.

Baʼzan bir soʻz bilan tirik vujud, salomat inson ham jonsiz oʻlukka aylanishi mumkin. Yolgʻon soʻz ham shunday qudratga ega:

Oʻluk gar andin erur joni pok,

Valekin tirikni ham aylar haloq

Navoiy taʼkidlashicha, shirin soʻz bilan koʻp ishlar amalga oshadi. Achchiq may, boda ham chuchuk til bilan uzatiladi. Hatto “chuchuk soʻz elga izhor” etish orqali u kim boʻlmasin, “har nechakim agʻyor zurur yor” ga aylanadi. Xalqimiz tili achchiq, inson koʻngliga ozor beruvchi kishilarga “tili zahar”, “tilidan zahar tomadi” kabi nisbatlarni beradi. Bunday kishilardan hamma oʻzini chetga tortadi. Dildan suhbatlashishni istamaydi, aksincha, zarurat yuzasidangina muomala qilishga majbur boʻladi. Navoiy bu taxlit “achchiq soʻz, anfos” lik kishilardan “istigʻno” zarurligini oʻrinli taʼkidlaydi:

Har kimki achchiq boʻldi soʻzi, anfosi,

Bor suhbatidin xalqning istigʻnosi.

Soʻzlashning ham meʼyorlari bor. “Boisi gʻaflat koʻp soʻz”- koʻp gapirish ham gʻaflat, gʻofillikka sabab. Har qancha suxandon boʻlsa ham, imkon boʻlguncha soʻzni qisqa gapirish zarur. Toʻgʻri va rost soʻz mavjud. Yolgʻon va yolgʻonchilik bor. Shoir oʻgitiga soʻzlayotgan kishilarning kimligi, qandayligi uning koʻrinishi bilan emas, soʻzlanayotgan gaplaridan ayon boʻladi. Koʻngilga kelgan har bir fikrni tilga chiqaraverish beburdlikka olib keladi. Behuda, beburd va masxaraomuz soʻzlash

kishining o'ziga ozor yetkazadi. Tili kesilishiga olib keladi. So'zni ko'ngilda pishitib, mulohaza qilib, so'ng "tilga surmoq" kerak. Har bir kishining so'zi-uning ko'nglini aks ettiradi. Shoir aytmoqchi:

*Senga bor esa so'z bilurdin mazoq,
O'zim sari boqma, so'zim sari boq.*

"So'z" deganda Navoiy nimalarni nazarda tutadi? Professor **A.Hayitmetov** shunday yozadi: "Navoiy "so'z" ni o'z asarlarida ko'p ma'noda ishlatadi. U "so'z" termini ostida insoniyatning hamma ma'naviy boyligini-alohida ijtimoiy kategoriya bo'lgan tilni ham, ideologiya shakllaridan hisoblangan falsafa va badiiy adabiyotni ham tushuna beradi hamda ularni ko'p vaqt bir-biridan farq qilmaydi".

Navoiy "so'z" haqida gapirganda qo'yidagilarni e'tiborga oladi:

1. So'z-til ma'nosida.
2. So'z-muomala, gapirish, nutq mohiyatida.
3. So'z-badiiy ijodda, mazmuni shakllantiruvchi vosita tarzida.

Navoiy talqinicha, so'zning (tilning) insoniyat hayotidagi o'rni beqiyos. U insonning insonligini, barcha jonzotlardan yuksak ekanligini anglatuvchi unsur. Ollohning bashariyatga in'om etgan ulug' ne'mati tildir:

*Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So'z bila hayvondin anga imtiyoz.*

Tangri, insonni "ganji roz"-sirlar xazinasini qilib yaratdi. U bir mo'jiza. Odamning hayvondan "imtiyozi"-farqi "so'z bila"-til bilan bo'ldi. Agar bu baytda gap bevosita til haqida borayotgan bo'lsa, ba'zan til va so'z alohida-alohida hodisa sifatida talqin etiladi. Shoir tilni po'lat xanjarga qiyoslaydi. So'z esa, shu xanjarga bezavk beruvchi, unga qadalgan injulardir: Mana bu baytda ham shunga xos ifoda:

*So'z bila kufr ahli musulmon bo'lib,
So'z bila hayvon degan inson bo'lib.*

Birinchi misrada "Shirin so'z", "ta'sirli so'z", "nasihatimiz so'z", "yumshoq va muloyim so'z" va xokazo-gap bilan "kufr ahli" iymonsiz, e'tiqodsiz kishilar ham "musulmon" bo'lishi, to'g'ri, yo'lga kirishi ta'kidlanadi. Ikkinchi misrada esa, odamni hayvondan ajratuvchi vosita-til haqida gap boradi. Navoiy so'zni ajib, sehri va qimmatbaho gavhar sifatida e'zozlaydi. Ko'pgina baytlarda, ayniqsa "Xamsa", "Mahbubol qulub" singari asarlarida so'z, uning o'rni, inson hayotidagi ahamiyati, so'zlash madaniyati, so'zning badiiy ijoddagi mavqie, so'z odobi kabi tomonlar xususida mulohazalar bildirgandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 11-tom. Xamsa. Saddi Iskandariy. T.: "Fan", 2002.
2. Qosimov B. Maslakdoshlar. – T., Sharq, 1994. – 160 b.
3. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. T., «Xalq merosi» nashriyoti, 2004.